

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ

Οι αλληλεπιδράσεις, οι σχέσεις αμοιβαίου αιτιακού καθορισμού και, κυρίως, η δεσπόζουσα θέση στο πλέγμα του «ιστορικού διαλόγου» μεταξύ οικονομίας και δημογραφίας, συνθέτουν το θεμελιώδες ζήτημα της *δημογραφικής μετάβασης*.¹

Η σχέση οικονομίας και δημογραφίας δεν είναι προφανώς μονοσήμαντη, απλή και γραμμική. Ειδικά στην περίπτωση της δημογραφικής μετάβασης, η οποία συνήθως εγγράφεται σε μια μέση διάρκεια, αναιρώντας δομές και διαδικασίες αιώνων («πληθυσμός παλαιού τύπου») και εγκαθιδρύοντας νέες λογικές και μορφές πληθυσμιακής δυναμικής («σύγχρονος πληθυσμός»), η σχέση οικονομίας και δημογραφίας διαμεσολαβείται και επικαθορίζεται από πολύπλοκα συστήματα ιστορικών-κοινωνικών-πολιτισμικών νοοτροπιών και άλλων παραγόντων και διαδικασιών. Είναι επομένως φυσικό, λόγω της ευρύτητας και πολυπλοκότητας του φαινομένου, να έχουν διατυπωθεί ποικίλες (ορισμένες φορές ίσως ακραίες) απόψεις ως προς την προτεραιότητα της οικονομίας ή της δημογραφίας σ' αυτήν την εξέλιξη.²

Το ενδιαφέρον του ζητήματος δεν περιορίζεται στο θεωρητικό μόνο επίπεδο, αλλά επεκτείνεται και στην τρέχουσα ιστορική επικαιρότητα και πρακτική πολιτική.

Τα ερωτήματα που διερευνώνται εδώ αφορούν δύο ερευνητικά επίπεδα: τόσο της μικρο- όσο και της μακρο-δημογραφικής ανάλυσης. Τα δε αποτελέσματα συντίθενται στην προοπτική της συγκριτικής δυναμικής.

Ως προς τα μεθοδολογικά ερωτήματα, η παράθεση των δημογραφικών συμβάντων και των νοοτροπικών ενδεχομένως μεταλλάξεων, μαζί με την

Η κ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη είναι λέκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. Βλ. Tapinos G., *Eléments de démographie*, A. Colin, Παρίσι 1985.

2. Nations Unies (1978), *Causes et conséquences de l'évolution démographique*, Νέα Υόρκη, σ. 63-66.

ανάλυση της οικονομικής δυναμικής, προσδιορίζουν το πλαίσιο ανάλυσης στο μικρο-δημογραφικό επίπεδο.

Η συγκριτική διερεύνηση των ίδιων παραμέτρων σε διαφορετικής μορφής κλίμακες και ιστορικότητες εγγράφεται στη μακρο-δημογραφική προοπτική.

Η παρούσα έρευνα εντάσσεται στην προβληματική της αναζήτησης των δημογραφικών και οικονομικών στοιχείων που θα μπορούσαν να προϊδεάσουν τον ερευνητή στην κατεύθυνση της δημογραφικής μετάβασης, η οποία αντιπροσωπεύει ουσιαδώς δομικό στοιχείο της κοινωνικής, οικονομικής και νοοτροπικής συγκρότησης του συγκεκριμένου χώρου.

Στο μικρο-δημογραφικό επίπεδο την έρευνά μας απασχόλησαν τα ιστορικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά της Λευκάδας, ενός από τα νησιά του Ιονίου πελάγους, όπως αυτά καταγράφηκαν στις αρχαιακές εγγραφές του 19ου αιώνα.³

Στο μακρο-δημογραφικό επίπεδο εξετάστηκαν τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά για το σύνολο του ελλαδικού χώρου τόσο για την αντίστοιχη χρονική περίοδο όσο και μέχρι το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Στο *τυπολογικό* αρχικά επίπεδο, οι πληθυσμοί τόσο της Λευκάδας όσο και της Ελλάδας του 19ου αιώνα παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά των πληθυσμών «παλαιού τύπου». Η καταγραφή των σχέσεων ομοιογένειας ή ετερογένειας, που διαγράφονται ανάμεσα στη Λευκάδα ως μέρος και στην Ελλάδα ως όλο, απεικονίζει το ερώτημα στο «*τοπολογικό*» επίπεδο.

Η *δυναμική του πληθυσμού* και η *διερεύνηση των συνθηκών* που καθορίζουν τα δημογραφικά συμβάντα, από τη μια, και τις ιστορικοκοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, από την άλλη, αποτέλεσαν αντικείμενο διεξοδικής διερεύνησης.

Η γενική *υπόθεση εργασίας* μας είναι η ακόλουθη:

Στο δημογραφικό επίπεδο το νησί της Λευκάδας στον 19ο αιώνα εμφανίζεται κάτω από δύο όψεις: Πρώτον, σαν πεδίο όπου εμφανίζονται με παραδειγματική μορφή οι μηχανισμοί που χαρακτηρίζουν τη δημογραφία του ελληνικού χώρου, μηχανισμοί που αντιστοιχούν σ' έναν πληθυσμό παλαιού τύπου. Και, στη συνέχεια, σαν ένας πρόωρος πυρήνας που προαναγγέλλει τη δημογραφική μετάβαση.

Πρόκειται λοιπόν για μια περίπτωση που επιτρέπει να μελετηθεί όχι μόνο η *δομική σταθερότητα* που χαρακτηρίζει τον πληθυσμό της παραδοσιακής Ελλάδας, αλλά και η *δυναμική* που οδηγεί στη *δημογραφική μεταβολή*, στη μετάβαση δηλαδή προς έναν πληθυσμό σύγχρονου τύπου.

3. Για την ανάλυση αυτή αποδελτιώθηκαν 58.420 ληξιαρχικές πράξεις από το Ιστορικό Αρχείο της Λευκάδας. Βλ. Μ. Tomara-Sideris, *La population de Leukade au XIXe siècle*, διδακτορική διατριβή, Université de Paris-I Pantheon-Sorbonne, Δεκέμβριος 1985.

1. Η ΜΙΚΡΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η εξέλιξη της λευκαδικής ιστορίας επί αγγλικής προστασίας (1810-1864) χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη δύο τάσεων: από τη μια, αναπαραγωγή και διαίωνιση των οικονομικοκοινωνικών δομών μιας αγροτικής κοινωνίας. Από την άλλη, μια πορεία εκσυγχρονισμού στον κοινωνικό και πολιτισμικό τομέα.

Πιο συγκεκριμένα αυτή η τάση «αλλαγής μέσα στη συνέχεια» εμφανίζεται με την εξής μορφή:

— Η απόλυτη κυριαρχία της αγροτικής οικονομίας είναι η κύρια συνιστώσα της συνέχειας, η οποία εκφράζεται και στην αναπαραγωγή της ίδιας κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

— Από την άλλη πλευρά, η τάση αλλαγής εκδηλώνεται σε πολλούς τομείς της κοινωνικοπολιτισμικής ζωής, όπως π.χ. η εκπαίδευση, η υγεία, η γεωγραφική κινητικότητα, η ονοματοδοσία κλπ.

Ιδιαίτερα αισθητή είναι η τάση της αλλαγής στο δημογραφικό πεδίο, όπου παρατηρείται η αρχή μιας διαδικασίας μετάβασης από έναν πληθυσμό παλαιού τύπου προς έναν σύγχρονο πληθυσμό.

Αυτή η διαδικασία δημογραφικού μετασχηματισμού συσχετίζεται στενότατα με ορισμένα χαρακτηριστικά της οικονομικής δυναμικής αυτής της περιόδου και συνοδεύεται από σημαντικές πολιτισμικές μεταβολές.

Το γενικό σχήμα το οποίο εμφανίζεται είναι το εξής:

— Η ανάπτυξη της καλλιέργειας της ελιάς και των αμπελιών απαιτεί νέο τρόπο δημογραφικής λειτουργίας, ο οποίος να απαντά στην αυξημένη ζήτηση εργατικών χεριών, διαθέσιμων για τις εκτατικές αυτές καλλιέργειες. Αυτό με τη σειρά του απαιτεί αναπροσαρμογές των κοινωνικοπολιτισμικών νοοτροπιών και συμπεριφορών.⁴

1.1. Οικονομική δυναμική

Ας δούμε αυτή τη διαδικασία πιο αναλυτικά, με βάση φυσικά τα διαθέσιμα

4. Κ. Μαχαίρας, *Λευκάς και Λευκάδιο επί Αγγλικής Προστασίας*, επίσης Ν. Σβορώνος, «Χίοι πρόσφυγες εν Λευκάδι», αφιέρωμα εις Κ.Ι. Άμαντον, 1940, επίσης Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδας*, τ. I-II, Αθήνα 1980-1982, επίσης Μ. Τομαρά-Σιδερά και Ν. Σιδεράς, «Δομικές αναλλοίωτες και δημογραφικοί μετασχηματισμοί», ανακοίνωση στο Β' Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας, *Μεσογειακές οικονομίες, Ισσορροπίες και Διασυνδέσεις, 13ος-20ός αι.*, Αθήνα 1983.

στοιχεία, τα οποία αν και ελλιπή για κάποιες χρονιές, ωστόσο μαρτυρούν για τις μακροχρόνιες τάσεις. Της οικονομίας πρώτα:

Η παραγωγή κρασιού (Πίνακας 1) αντιπροσωπεύει, στα 1914, ποσότητα 2.376 τόνων. Στα 1850, η παραγωγή κρασιού έχει σχεδόν διπλασιαστεί (4.290 τόνοι). Παρά την καταστροφική κρίση των αμπελιών στην περίοδο 1852-57, η αμπελοκαλλιέργεια ξαναβρίσκει στη συνέχεια την ανοδική της πορεία, με αποτέλεσμα στα 1892 (περίοδο για την οποία έχουμε ποσοτική εκτίμηση) η παραγωγή κρασιού να είναι 5.563 τόνοι.

Ο αριθμός των ελαιοδένδρων είναι στα 1794-95 της τάξης των 60.000. Γύρω στα 1864 ο αριθμός τους ήδη ξεπερνά τις 120.000 (υπερδιπλασιασμός). Και στα 1892 είναι της τάξης των 350.000.

Από την άλλη πλευρά η παραγωγή λαδιού είναι στα 1794-95 ίση με 270 τόνους. Στα 1800, 272 τόνους και στα 1814 515 τόνους.

Συνολικά λοιπόν η περίοδος της Αγγλοκρατίας χαρακτηρίζεται από μια τάση έντονης ανάπτυξης της αμπελοκαλλιέργειας με τον υπερδιπλασιασμό της παραγωγής κρασιού και της ελαιοκαλλιέργειας με τον υπερδιπλασιασμό του αριθμού ελαιοδένδρων.

Πέρα από τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου που συνεπιφέρει αυτή η εξέλιξη, αποτελεί και μία από τις κύριες αιτίες, αν όχι την κύρια, που πιέζει προς την κατεύθυνση ενός δημογραφικού μετασχηματισμού.

1.2. Ο δημογραφικός μετασχηματισμός

Οι αλλαγές σ' αυτόν τον τομέα είναι άλλοτε θεαματικές, άλλοτε πιο διακριτικές, αλλά όλες κατατείνουν στη διαμόρφωση ενός νέου «δημογραφικού τοπίου», ενός νέου τρόπου ενσωμάτωσης του πληθυσμού στις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες ύπαρξής του.

Οι κύριες συνιστώσες αυτής της διαδικασίας είναι οι ακόλουθες:

Η αναπαραγωγή και η διερεύνηση του πληθυσμιακού δυναμικού γίνεται με τρόπο που εξασφαλίζει μια σαφή συμπίεση του δημογραφικού, αλλά και ευρύτερα κοινωνικού «κόστους» αυτής της διαδικασίας. Μειώνεται σημαντικά τόσο η θνησιμότητα όσο και η γεννητικότητα. Μερικά στοιχεία γι' αυτό:

Το ποσοστό θνησιμότητας (Πίνακας 2) μειώνεται από 24,4% στη δεκαετία 1823-32 σε 20,6% στη δεκαετία 1853-62 και σε 19,8% στα 1863-72 (μείωση του ρυθμού θανάτων κατά το 1/5 περίπου).

Η βρεφική θνησιμότητα αντιπροσωπεύει, στη δεκαετία 1823-33, το 24% περίπου της συνολικής θνησιμότητας. Στα 1853 είναι το 10% περίπου και στα 1863, χρονιά οικονομικής κρίσης, δεν ξεπερνά το 15%, για να επανέλθει, στα 1873, στα 10% περίπου. Ίδια πτωτική τάση εμφανίζεται και στη νεανική θνησιμότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Εξέλιξη των δύο κύριων αγροτικών προϊόντων της Λευκάδας, 17ος-19ος αι.

Περίοδος	Κρασί (τόνοι)	Ελαιόδεντρα λάδι (τόνοι)	Αριθμός ελαιόδέντρων	Παρατηρήσεις
Τέλη της Οθωμανικής κατάκτησης (γύρω στα 1684)	2640	65	12-13.000	
Βενετική κυριαρχία 1766-70	—	—	44.169	Ελάττωση της αμπελοκαλλιέργειας
1974-95	—	270	60.000	πρόσδος της ελαιοκαλλιέργειας
1800	1530	272	—	
Αγγλική Προστασία 1814	2376	515	—	Ραγδαία πρόσδος της αμπελοκαλλιέργειας
1850	4290	—	—	ανάπτυξη της ελαιοκαλλιέργειας
1852-57	Καταστροφική κρίση	Η ελαιοκαλλιέργεια αντικαθιστά εν μέρει την αμπελοκαλλιέργεια \geq 120.000		
1864	Ανάκαμψη της παραγωγής	Μικρότερη παραγωγή απ' αυτήν του κρασιού		
Μετά την ένοση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864)	Έντονη άνοδος της παραγωγής			Τα αμπέλια κυριαρχούσαν μέχρι το 1892, τα ελαιόδεντρα κυριάρχησαν αμέσως μετά και μέχρι τις μέρες μας
1869-92				
1892	5563	—	350.000	
μετά το 1892	μείζων κρίση και παρακμή	Γρήγορη ανάπτυξη, αντικατάσταση των αμπελιών		

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Γεννητικότητα, γαμλιότητα, θνησιμότητα 1823-74
(μέσο ετήσιο ποσοστό ‰)

Περίοδος	Γεννητικότητα	Γαμλιότητα	Θνησιμότητα
1823-32	30,9	8,1	24,4
1833-42	27,2	6,4	24,5
1843-52	32,5	7,9	25,8
1853-62	24,8	6,3	20,6
1863-72	26,2	6,1	19,8
1865-74	25,4	6,3	19,0

Το προσδόκιμο επιβίωσης στη γέννηση⁵ είναι, στα 1823, της τάξης των 45 ετών (ήδη υψηλό για την εποχή), ενώ στα 1863-64 της τάξης των 47 ετών. Δηλαδή, με το πέρασμα του χρόνου, οι κάτοικοι του νησιού πεθαίνουν όλο και λιγότερο συχνά και όλο και περισσότερο σε μεγαλύτερη ηλικία.

Αυτή η μείωση των απωλειών, ιδιαίτερα σε νεαρή ηλικία, αντανακλά τη γενική βελτίωση των συνθηκών ζωής στο νησί (διατροφή, κατοικία, δημόσια υγεία, περιορισμός των ελών — άρα της ελονοσίας...). Και, με τη σειρά της, έχει σημαντικές συνέπειες, τόσο *οικονομικές* (αυξημένη διαθεσιμότητα εργατικών χεριών), *κοινωνικοπολιτισμικές* (θετική αλλαγή στην κοινωνική στάση απέναντι στα μικρά κορίτσια, που δεν πεθαίνουν πια, όπως παλιότερα, συχνότερα από τα ομήλικα αγόρια) και, φυσικά, *δημογραφικές* (δυνατότητα επιβράδυνσης του ρυθμού των γεννήσεων).

Όντως, η *γεννητικότητα* (Πίνακας 2) επίσης μειώνεται (από 31% στα 1823-32 σε 25% στα 1853-62).

Αυτή η μείωση τόσο της γεννητικότητας όσο και της θνησιμότητας οδηγεί σε μια *σχετική γήρανση του πληθυσμού* (μείωση των νέων 0-15 ετών, αύξηση των εχόντων ηλικία 16-50 ετών), καθώς και σε *τάση επιτάχυνσης της αύξησης του πληθυσμού*, η οποία γίνεται ακόμη πιο αισθητή μετά την Ένωση.

Μείωση του ρυθμού των απωλειών (θνησιμότητα), περιορισμός της πίεσης για αντικατάστασή τους, όπως εκφράζεται στη γεννητικότητα, σχετική γήρανση του πληθυσμού και, παράλληλα, *τάση επιτάχυνσης του ρυθμού αύξησης του, όλα αυτά τα στοιχεία συνιστούν σαφή εικονογράφηση της τάσης δημογραφικού μετασχηματισμού προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού.*

5. M. Tomara-Sideris, *La population de Leukade...*, όπ.π. Επίσης M. Τομαρά-Σιδέρη και Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986.

1.3. Η ιδιαιτερότητα της γαμηλιότητας

Όμως ο τομέας όπου εμφανίζεται με τη μεγαλύτερη ενάργεια η αντικατάσταση μακραιώνων σχημάτων νοοτροπίας και συμπεριφοράς από νέα πρότυπα, ικανά να απαντήσουν στις νέες οικονομικές επιταγές και απαιτήσεις, είναι ο τομέας των *γαμήλιων συμπεριφορών*.

Τα στοιχεία που μαρτυρούν γι' αυτόν τον ριζικό μετασχηματισμό είναι τα εξής:

— Μειώνεται το ποσοστό *χαμηλιότητας* (Πίνακας 2). Από 8% στα 1823-32, το ποσοστό αυτό πέφτει στο 6% στα 1863-72. Δηλαδή ο ρυθμός σύναψης γάμων μειώνεται κατά το 1/4.

— Η ηλικία γάμου αυξάνει. Ελλείπει προηγούμενων στοιχείων μελετάμε αυτή τη μεταβλητή στην περίοδο 1843-73. Έτσι, για τους άντρες (Πίνακας 3) οι γάμοι πριν τα 25 αντιπροσωπεύουν το 31% του συνόλου στα 1843, το 19% στα 1853, το 26% στα 1863 και το 11% στα 1873, ενώ οι γάμοι πριν τα 20, από 3% του συνόλου στα 1843 μηδενίζονται στα 1873.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ηλικία των συζύγων (ανδρών), 1843-73

<i>Χρονιά</i>	<i>-19</i>	<i>20-24</i>	<i>25-29</i>	<i>30-34</i>	<i>35-39</i>	<i>40 +</i>
1843: %	2,8	27,8	33,3	18,9	10,0	7,2
(% αθροιστικά)		(30,6)	(63,9)	(82,8)	(92,8)	(100,0)
1853: %	2,8	15,9	38,3	25,0	9,3	8,4
(% αθροιστικά)		(18,7)	(57,0)	(82,2)	(91,5)	(100,0)
1863: %	1,9	24,3	38,8	12,6	13,6	8,7
(% αθροιστικά)		(26,2)	(65,0)	(77,6)	(91,2)	(100,0)
1873: %	0,0	11,2	36,0	34,8	6,7	11,2
(% αθροιστικά)		(11,2)	(47,2)	(82,0)	(88,7)	(100,0)

Για τις γυναίκες (Πίνακας 4) η ίδια τάση είναι πολύ πιο θεαματική. Οι γάμοι πριν τα 25 είναι 75% του συνόλου στα 1843, 59% στα 1853, 64% στα 1863 και 56% στα 1873. Ενώ οι γάμοι πριν τα 20 είναι 28% του συνόλου στα 1843, 13% στα 1853, 14% στα 1863 και 7% στα 1873 (δηλαδή, σε διάστημα 30 ετών υποτετραπλασιάζονται).

Η *γενική τάση* είναι σαφής: *αντικατάσταση του πρώιμου γάμου από γάμο σε όλο και πιο όψιμη ηλικία*.

— Παρά τις μεγάλες μεθοδολογικές δυσχέρειες, η εκτίμηση του επιπέδου οριστικής αγαμίας (ανύπαντροι μετά τα 50) δείχνει ότι αυτό το φαινόμενο είναι αρκετά συχνό, ιδιαίτερα στους άντρες (τουλάχιστον 20%).

— Σημειώνεται επίσης η τάση συμπλησίσης αυτών των μεγεθών στην

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ηλικία των συζύγων (γυναϊκών), 1843-73

Χρονιά	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40 +
1843: % (% αθροιστικά)	28,3 (75,0)	46,7 (95,0)	20,0 (95,0)	2,2 (97,2)	1,1 (98,3)	1,7 (100,0)
1853: % (% αθροιστικά)	13,1 (58,9)	45,8 (91,6)	32,7 (95,3)	3,7 (98,1)	2,8 (100,0)	1,9 (100,0)
1863: % (% αθροιστικά)	13,6 (64,1)	50,5 (89,3)	25,2 (93,2)	3,9 (96,1)	2,9 (96,1)	3,9 (100,0)
1873: % (% αθροιστικά)	6,7 (56,2)	49,4 (85,4)	29,2 (94,4)	9,0 (96,2)	2,2 (96,2)	3,4 (100,0)

πόλη και τα χωριά. Έτσι, ενώ στα 1843 (Πίνακας 5) οι άνθρωποι στα χωριά παντρεύονται σαφώς νεότεροι από τους κατοίκους της πόλης, στα 1873 η μέση ηλικία πρώτου γάμου είναι πρακτικά ταυτόσημη στην πόλη και στα χωριά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Μέση ηλικία πρώτου γάμου, 1843-73

Χρονιά	ΠΟΛΗ		ΧΩΡΙΑ	
	Άντρες	Γυναίκες	Άντρες	Γυναίκες
1843	31,7	24,0	27,2	21,8
1853	29,2	23,0	26,9	23,0
1863	31,6	24,6	26,1	23,4
1873	28,8	23,8	28,2	23,9

Αυτοί οι ποσοτικοί δείκτες αντιστοιχούν σε μια ριζική μεταλλαγή του προτύπου γαμλιότητας στη Λευκάδα, η οποία αποσαφηνίζεται γύρω στα μισά του 19ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα:

Η ιστορική δημογραφία της Ευρώπης γνωρίζει δύο διαφορετικά πρότυπα γαμλιότητας.⁶

Στο λεγόμενο «ανατολικό» πρότυπο, ο πρώτος γάμος είναι ο κανόνας. Αντίθετα, στο λεγόμενο «δυτικό» πρότυπο, ο γάμος είναι μάλλον όψιμος (και η οριστική αγαμία υψηλότερη απ' ό,τι στο «ανατολικό» πρότυπο).

Έτσι, στην ηλικία των 20-24 ετών, τα 3/4 των γυναικών είναι ανύπαντρες στο «δυτικό», αλλά ήδη παντρεμένες στο «ανατολικό» πρότυπο.

6. A. Bideau, «Les mécanismes autorégulateurs des populations traditionnelles», *Annales ESC*, 38/5 (1983), σ. 1040-1057.

Σε σχέση με αυτά τα δύο πρότυπα, η γαμηλιότητα στη Λευκάδα στα μισά του 19ου αιώνα αντιπροσωπεύει μια ενδιάμεση κατάσταση.

— Το 85% των ανδρών δεν είναι ακόμη παντρεμένοι στα 25 τους χρόνια — φαινόμενο πιο έκδηλο στην πόλη (90%) απ' ό,τι στην ύπαιθρο. Ακόμη, το ποσοστό των ανδρών που παντρεύονται από τα 30 και πέρα τείνει να ξεπεράσει το 1/3 του συνόλου.

Χαρακτηριστικά, το 90% των ανδρικών γάμων στο δυτικό πρότυπο γίνονται μεταξύ 25 και 31 ετών. Συνολικά, στους άνδρες το δυτικό πρότυπο γαμηλιότητας φαίνεται ήδη σαφώς εμπεδωμένο στην πόλη και πολύ προχωρημένο στην ύπαιθρο.

Στις γυναίκες, το ποσοστό ανύπαντρων πριν τα 25 τους (43%) είναι όντως ενδιάμεσο. Στην πόλη, αυτό το ποσοστό είναι 70% και είμαστε πολύ κοντά στο δυτικό πρότυπο. Στα χωριά όμως, το ποσοστό αυτό είναι γύρω στο 50%, κυριολεκτικά ενδιάμεσο.

Ανακεφαλαιώνοντας: Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας επιτρέπει την υπόθεση ότι το πρότυπο γαμηλιότητας στη Λευκάδα πριν από τον 19ο αιώνα θα αντιστοιχούσε μάλλον στο «ανατολικό» πρότυπο του πρώιμου γάμου — όπως άλλωστε μαρτυρεί και η κατάσταση στην ύπαιθρο, όπου η κοινωνική δομή παραμένει πλησιέστερη στα παραδοσιακά δεδομένα.

Φαίνεται συνεπώς ότι η περίοδος της αγγλικής προστασίας αντιστοιχεί εδώ σε μια διαδικασία μετάβασης προς ένα νέο δημογραφικό σύστημα, του οποίου μία από τις κύριες συνιστώσες είναι η *βαθμιαία υιοθέτηση του «δυτικού» προτύπου γαμηλιότητας*. Ήδη στα μισά του 19ου αιώνα, αυτή η διαδικασία είναι σαφής στο σύνολο του νησιού, αν και πιο προχωρημένη στην πόλη.

1.4. Η συνάρθρωση οικονομικού και κοινωνικοπολιτισμικού: Διερεύνηση των μηχανισμών

Αυτή η σύντομη σκιαγραφή της συσχέτισης οικονομικής δυναμικής και δημογραφικής διαδικασίας, ιδιαίτερα στον τομέα της γαμηλιότητας, επιτρέπει τη συναγωγή ορισμένων συμπερασμάτων και τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων ως προς τους *μηχανισμούς* του φαινομένου της δημογραφικής μετάβασης.

Οι μηχανισμοί αυτοί είναι τριών τύπων: δημογραφικοί, πολιτισμικοί και οικονομικοκοινωνικοί.

α. *Δημογραφικοί μηχανισμοί.* Κατά κανόνα, η ηλικία γάμου συμπορεύεται με το προσδόκιμο επιβίωσης.⁷ Όσο μικρότερη είναι η προσδοκώμενη

7. R. Pressat, *L'analyse démographique*, P.U.F., Παρίσι 1961, και L. Henry, *Manuel de démographie historique*, Droz, Γενεύη 1967.

διάρκεια ζωής τόσο ο γάμος είναι πρωιμότερος, σε μια σαφή προσπάθεια αντιρρόπησης των απωλειών της υψηλής θνησιμότητας. Αντίστροφα πάλι, όσο μειώνεται η θνησιμότητα και αυξάνει η προσδοκώμενη διάρκεια ζωής τόσο η ηλικία γάμου αυξάνει. Αυτό συνέβη και στην περίοδο της Αγγλοκρατίας.

β. *Πολιτισμικοί μηχανισμοί*. Ο κύριος φαίνεται να είναι η μακρόχρονη δυτική επίδραση, που επέτρεψε στους Επτανήσιους να γνωρίσουν και να δοκιμάσουν νέα πρότυπα γαμηλιότητας, πλησιέστερα στις συνήθειες της Δυτικής Ευρώπης.

γ. *Κοινωνικοοικονομικοί μηχανισμοί*. Η πτώση της θνησιμότητας επέτρεψε και η δυτική επίδραση διευκόλυνε τη βαθμιαία υιοθέτηση του όψιμου γάμου. Όμως αυτή η εξέλιξη προϋποθέτει και τη θετική ενέργεια ορισμένων κοινωνικοοικονομικών όρων.⁸

Στην εποχή αυτή, ο γάμος είναι υπόθεση λιγότερο συναισθηματική και περισσότερο συνδεδεμένη με έκδηλες κοινωνικοοικονομικές σκοπιμότητες.

Οι σκοπιμότητες αυτές σχετίζονται με τις στρατηγικές σύναψης δεσμών αγχιστείας, οι οποίοι διευκολύνουν τη διατήρηση ή αύξηση της οικογενειακής περιουσίας και την κοινωνική άνοδο.

Κλειδί αυτών των στρατηγικών είναι ο θεσμός της *προίκας*, γύρω από τον οποίο συγκροτείται η «γαμήλια αγορά», η οποία υφίσταται ορισμένες τροποποιήσεις στην περίοδο αυτή.

Αν και δεν διαθέτουμε ακριβή στοιχεία, μπορούμε να επιχειρήσουμε, με βάση επιμέρους και έμμεσες μαρτυρίες, να αναζητήσουμε τη λογική που διέπει τις τροποποιήσεις της «γαμήλιας αγοράς» στην περίοδο που μελετάμε.

Φαίνεται λοιπόν πρώτα πρώτα ότι ο γάμος τείνει να καθυστερεί στο μέτρο που αυξάνουν οι απαιτήσεις των υποψήφιων ανδρών μελλούμενων γαμπρών, ιδιαίτερα οι χρηματικές. Το στοιχείο αυτό σχετίζεται με τη διαδικασία εκχρηματισμού της οικονομίας.

Πρώτο στοιχείο υπέρ αυτής της υπόθεσης είναι η διαδικασία εκχρηματισμού της οικονομίας του νησιού, που γίνεται όλο και πιο αισθητή στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Σ' αυτό το πλαίσιο, η γη και τα ζώα δεν θα φαινόταν πλέον επαρκής προίκα και οι υποψήφιοι γαμπροί θα απαιτούσαν επιπλέον και χρηματικές παροχές. Προφανώς, η συγκέντρωση τέτοιων ποσών απαιτεί από την οικογένεια της υποψήφιας νέφης μακρότερο χρόνο εργασίας, άρα καθυστέρηση του γάμου.

Δεύτερο στοιχείο είναι η βαθμιαία διαμόρφωση, ιδιαίτερα στην πόλη, ενός νέου κοινωνικού στρώματος. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για τους εμπο-

8. Για την οικονομική κυρίως συνιστώσα, βλ. G. Tapinos, *Elements de démographie*, A. Colin, Παρίσι 1985.

ρομεσίτες κτηματικών εκτάσεων, των οποίων το βάρος αυξάνει στους κόλπους της οικονομικά και κοινωνικά ανώτερης τάξης του νησιού. Αν και ποσοτικά περιορισμένη, η παρουσία αυτών των νέων στοιχείων θα μπορούσε να συμπαρασύρει προς τα άνω τις προικώες απαιτήσεις στη «γαμήλια αγορά».

Η πρώτη λοιπόν παράμετρος, που λειτουργεί κυρίως σαν εμπόδιο στον πρώιμο γάμο, είναι η εξέλιξη του θεσμού της προίκας. Όμως η οικονομική δυναμική, με τη μορφή της εκτατικής ανάπτυξης της καλλιέργειας της ελιάς και του αμπελιού, λειτουργεί και σαν επιταγή για καθυστέρηση του γάμου προκειμένου να συγκεντρωθεί το μέγιστο εφικτό δυναμικό διαθέσιμων εργατικών χεριών. Οι γυναίκες αποτελούσαν πολύτιμη δεξαμενή για την άντληση αυτού του δυναμικού. Στην εποχή εκείνη, οι γυναίκες ξενοδούλευαν, προπάντων στο μάζεμα των ελιών, και λιγότερο στο θέρο των σιτηρών και στον τρύγο των αμπελιών. Στο κτίσιμο ακόμη των οικοδομών κουβαλούσαν τις μικρές πέτρες με καλάθια στο κεφάλι τους.

Η περίοδος της Αγγλοκρατίας χαρακτηρίζεται κατεξοχήν από την ανάπτυξη αυτών των δραστηριοτήτων όπου η γυναικεία εργασία ήταν άκρως ουσιαστική.

Σ' αυτή την προοπτική, η αύξηση της ηλικίας γάμου, ή, με άλλα λόγια, η αναβολή των υποχρεώσεων που συνδέονται με τη συντήρηση ενός νοικοκυριού και με τη γέννηση και ανατροφή παιδιών, επέτρεπε στις νεαρές γυναίκες να είναι για περισσότερο καιρό διαθέσιμες στην αγορά εργασίας και, συνεπώς, ανταποκρινόταν στις επιταγές της οικονομικής δυναμικής.

Η οικονομική δυναμική στη Λευκάδα κατά την περίοδο της αγγλικής προστασίας στρέφεται κυρίως γύρω από την επέκταση των καλλιεργειών ελιάς και αμπελιού. Βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και αύξηση της ανάγκης εργατικών χεριών είναι οι δύο κύριες συνέπειες. Αυτές διευκολύνουν και επιβάλλουν, μέσα από ποικίλους οικονομικοκοινωνικούς και πολιτισμικούς μηχανισμούς και διαμεσολαβήσεις, μια διαδικασία ριζικής μεταλλαγής του πληθυσμού, ο οποίος εισέρχεται στη διαδικασία μετάβασής του προς έναν πληθυσμό σύγχρονου τύπου.

Με δυο λόγια, και με όλους τους κινδύνους που περικλείει κάθε αφορισμός, θα μπορούσαμε να πούμε ότι: *Η Ιστορία του πληθυσμού της Λευκάδας επί αγγλικής προστασίας είναι η Ιστορία των ελαιώνων και των αμπελιών της.*

2. ΤΟ ΜΑΚΡΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Με αφετηρία το πλαίσιο της μικρο-δημογραφικής ανάλυσης επιχειρούμε τώρα να διερευνήσουμε ένα ευρύτερο ζήτημα που εγγράφεται στη συγκριτική μακρο-δημογραφική προοπτική.

Η ενδεχόμενη αποδέσμευση ομόλογων μηχανισμών και ο εντοπισμός παρεμφερούς δυναμικής και λογικής του δημογραφικού μοντέλου θα μπορούσε να αποδείξει ότι η περίπτωση της Λευκάδας αποτελεί ένα «καλό παράδειγμα» της δημογραφικής εξέλιξης του ελλαδικού χώρου στον 19ο αιώνα.

2.1. Ηλικιακή δομή του πληθυσμού

Οι απογραφές του 1824 και 1879 για τη Λευκάδα και οι υπολογισμοί του Β. Βαλαώρα⁹ για την Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα συνθέτουν τις κύριες πηγές της ανάλυσής μας.

Έτσι, σύμφωνα με τον Πίνακα 6, ο πληθυσμός της Ελλάδας στα 1879, στο πεδίο της ηλικιακής κατανομής, είναι παρόμοιος με εκείνον της Λευκάδας 60 χρόνια νωρίτερα. Ο πληθυσμός της Λευκάδας στα 1824 αφενός αποτελεί ένα καλό παράδειγμα του πληθυσμού της Ελλάδας για το διάστημα 1860-1900, αφετέρου δε ο ίδιος πληθυσμός φαίνεται ότι αρχίζει να «γερνάει» πιο νωρίς από τον πληθυσμό της Ελλάδας. Στο πλαίσιο αυτό η Λευκάδα φαίνεται ότι αποτελεί έναν *πρόωρο πυρήνα της δημογραφικής μετάβασης* στον ελλαδικό χώρο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ηλικιακή δομή, Λευκάδα και Ελλάδα (%)

Τόπος/ηλικία	0-15	16-50	51 +	16-64	64 +
Λευκάδα 1824	39,7	48,3	12,0	—	—
Λευκάδα 1879	36,2	52,0	11,8	60,7	3,1
Ελλάδα 1879 (απογραφή)	39,2	50,1	10,8	57,3	3,5
Ελλάδα 1860-1900	min. 38,5	—	—	56,2	4,1
(Β. Βαλαώρας)	max. 39,5	—	—	57,2	4,7

9. V. Valaoras, «A Reconstruction of the Demographic history of Greece», *Milbank Memorial Quarterly*, 38/2, σ. 115-139.

2.2. Θνησιμότητα και γεννητικότητα

Οι δικοί μας υπολογισμοί και τα δεδομένα του Β. Βαλαώρα μας επιτρέπουν να συγκρίνουμε τα ποσοστά θνησιμότητας και γεννητικότητας στη Λευκάδα και την Ελλάδα.

Παρατηρούμε ως προς τη *θνησιμότητα* ότι η Ελλάδα στα 1860-89 είναι απολύτως συγκρίσιμη με τη Λευκάδα στα 1823-52, αλλά αρκετά καθυστερημένη σε σχέση με τη Λευκάδα για την περίοδο 1853-74.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

*Θνησιμότητα και γεννητικότητα,
Λευκάδα και Ελλάδα (ποσοστά ‰)*

<i>Πηγές</i>	<i>Θνησιμότητα</i>	<i>Γεννητικότητα</i>
Λευκάδα 1823-52 (αρχαιακές πηγές)	24,5	29,8
Λευκάδα 1853-74 (αρχαιακές πηγές)	20,0	25,1
Ελλάδα 1860-89 (Β. Βαλαώρας)	min. 24,2 max. 26,5	38,6 40,8

Συμπεραίνουμε ότι ο πληθυσμός της Λευκάδας πριν τα 1850 αποτελεί ένα «καλό παράδειγμα» του πληθυσμού της Ελλάδας πριν τα 1860 και ότι στο επίπεδο αυτό αναδεικνύεται σ' έναν πρόωρο πυρήνα της δημογραφικής μετάβασης. Οι δύο αυτές τελευταίες επισημάνσεις επιβεβαιώνονται και από τα δεδομένα που αφορούν το προσδόκιμο επιδίωσης. Η γενική εντύπωση που προκύπτει από τη μελέτη μιας κοόρτης 620 ατόμων του νησιού μέχρι τη συμπλήρωση του 25ου έτους της ηλικίας τους, σε μια περίοδο που συμπίπτει και με τη συμπλήρωση του πρώτου μισού του 19ου αιώνα (Πίνακας 8) είναι ότι το προσδόκιμο επιβίωσης του πληθυσμού της Λευκάδας είναι μεγαλύτερο σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο στο σύνολό του.

Η μεγάλη διαφοροποίηση εντοπίζεται στα πρώτα έτη ζωής (βρεφική ηλικία) υπενθυμίζοντας ότι η πτώση της βρεφικής θνησιμότητας παίζει τον πρωτεύοντα ρόλο. Ας σημειωθεί ότι η Λευκάδα στα τέλη του 19ου αιώνα εμφανίζει δείκτη βρεφικής θνησιμότητας αισθητά χαμηλότερο από το σύνολο του ελλαδικού χώρου (102‰ έναντι 114‰), ιδιαίτερα στο πρώτο εξάμηνο της ζωής (47,1‰ έναντι 72,0‰, δηλαδή μικρότερο κατά το 1/3 περίπου).¹⁰

Ως προς τη *γεννητικότητα* (βλ. Πίνακα 7) διαπιστώνουμε ότι ο περιορι-

10. Clon Stephanos, «La Grèce au point de vue naturel ethnologique, anthropologique, démographique et médical», *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, Παρίσι 1884, σ. 365-580.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Προσδόκιμο επιβίωσης

Ηλικία	Λευκάδα (κοόρτη 1823)	Ελλάδα 1879	Ελλάδα 1926-30	Ελλάδα 1940
0	49,4	36,0	45,0	52,9
1	55,5	48,1	52,3	58,7
5	55,6	49,8	55,0	58,8
10	51,8	46,4	51,7	54,9
15	47,5	43,1	47,6	50,6
20	43,6	39,5	43,6	46,4
25	39,9	36,1	40,0	42,4

σμός των γεννήσεων αποτελεί πρακτική αρκετά προωθημένη στη λευκαδική κοινωνία. Στα 1823-52 το ποσοστό γεννητικότητας στη Λευκάδα ήταν χαμηλότερο σε σύγκριση με την Ελλάδα στα 1860-89 και αντίστοιχο με αυτό της Ελλάδας στα 1920-1934. Αυτός ο έλεγχος των γεννήσεων συντελεί στον περιορισμό του ποσοστού αύξησης του πληθυσμού (1,14% στη Λευκάδα για την περίοδο 1865-96 έναντι 1,24-1,69% στην Ελλάδα την ίδια περίοδο).

Ας σημειωθεί ακόμη ότι αυτό το ποσοστό φαίνεται πρακτικά σταθερό πριν από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, υπενθυμίζοντας ένα από τα χαρακτηριστικά των «σταθερών πληθυσμών».

2.3. Γαμηλιότητα και γονιμότητα

Ο έλεγχος των γεννήσεων που διαπιστώθηκε ήταν αποτέλεσμα δύο συνιστωσών: της αλλαγής της γαμήλιας συμπεριφοράς και της περιορισμένης γονιμότητας. Ενδεικτική της περιορισμένης γονιμότητας στη Λευκάδα αποτελεί και η σχέση «γεννήσεις/γάμοι», που ισούται με 4,04 και 4,05 για την περίοδο 1823-52 και 1853-74, ενώ για την Ελλάδα στα 1868-78¹¹ ο δείκτης αυτός είναι 4,48.

Όσο για τις διαστάσεις και το μέγεθος της οικογένειας, η Λευκάδα με 4,7 κατοίκους κατά νοικοκυριό στα 1824 είναι απολύτως συγκρίσιμη με την Ελλάδα του 1879 — μια 50ετία δηλαδή αργότερα. Παρόλο που η γονιμότητα φαίνεται ελάχιστη, η πτώση της θνησιμότητας συντελεί ώστε το μέγεθος της οικογένειας στη Λευκάδα να είναι της ίδιας τάξης με εκείνο της Ελλάδας, όπου η γεννητικότητα βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα, όπως επίσης και η θνησιμότητα.

11. Clon Stephanos, ό.π.

2.4. Εποχική κίνηση

Η ανομοιογενής κατανομή των δημογραφικών συμβάντων σε σχέση με τις ανόμοιες μεταξύ τους εποχές του χρόνου δεν αποτελεί γεγονός παράδοξο. Ποικίλοι παράγοντες, τόσο κοινωνικής όσο και οικολογικής υφής και προέλευσης, διαμεσολαβούν ώστε η κατανομή των δημογραφικών συμβάντων σε συνδυασμό με την εποχή να αποκτά ουσία και νόημα. Αυτό το σκοπό άλλωστε έχει και η ανάλυση των επιμέρους δημογραφικών χαρακτηριστικών που αφορά τους πληθυσμούς της Λευκάδας και της Ελλάδας.

Έτσι, όπως προκύπτει και από τον Πίνακα 9, η άνοδος των επιπέδων γεννητικότητας και γαμηλιότητας στη διάρκεια των χειμερινών και η πτώση τους στη διάρκεια των θερινών μηνών αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό τους. Οι υψηλές αυτές τιμές γαμηλιότητας και γεννητικότητας της Λευκάδας στην 50ετία 1823-73 είναι απολύτως συγκρίσιμες με τις αντίστοιχες του ελλαδικού χώρου στα 1864-78.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Εποχική κίνηση, Λευκάδα και Ελλάδα

	ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ		ΓΑΜΗΛΙΟΤΗΤΑ		ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ	
	Λευκάδα	Ελλάδα	Λευκάδα	Ελλάδα	Λευκάδα	Ελλάδα
Χειμώνας	400	339	367	333	263	312
Άνοιξη	251	283	290	255	217	266
Καλοκαίρι	215	260	214	218	357	309
Φθινόπωρο	294	317	329	395	363	314
Σύνολο	1200	1200	1200	1200	1200	1200

Σε σχέση με τη *θνησιμότητα* φαίνεται ότι η Λευκάδα πριν το 1850 έχει παρόμοια μορφολογία με την Ελλάδα του 1864-78. Από το 1850 και μετά, ωστόσο, η χειμερινή θνησιμότητα (ιδίως η παιδική) μειώνεται αισθητά.

Και εδώ λοιπόν η Λευκάδα φαίνεται να αποτελεί και καλό παράδειγμα του όλου και έναν πρόωρο πυρήνα δημογραφικής μετάβασης.

Συνολικά, ο πληθυσμός της Λευκάδας στη διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός *κλειστού* και εν πολλοίς *σταθερού* πληθυσμού και αναδεικνύεται σ' ένα καλό παράδειγμα της δημογραφικής κατάστασης του ελλαδικού χώρου στον 19ο αιώνα. Οι αλλαγές που προέκυψαν από τα μέσα του 19ου αιώνα έκαναν ώστε ο πληθυσμός της Λευκάδας να λειτουργεί στο δημογραφικό πεδίο σαν ένας *πρόωρος πυρήνας*

της δημογραφικής μετάβασης στον ελληνικό χώρο. Στο παιχνίδι των πολύπλοκων κοινωνικοϊστορικών προσδιορισμών, που καθιστούν δυνατή τη δημογραφική μετάβαση, η οικονομία στο παράδειγμά μας φαίνεται να κατέχει την κυρίαρχη θέση. Ωστόσο δεν πρόκειται για μια γραμμική αιτιότητα αλλά κυρίως για μια συστημική εξέλιξη. Πρόκειται κυρίως για μια μετατόπιση των καταναγκασμών που βαραίνουν τον πληθυσμό. Για μια μετάθεση που, σε μια συγκεκριμένη στιγμή, απελευθερώνει τη δημογραφική εξέλιξη από κάποιες παλαιές «δουλείες» (όπως τα υψηλά επίπεδα θνησιμότητας και γεννητικότητας) και απαιτεί επιτακτικά καινούργιες συμπεριφορές (όπως αλλαγή της γαμήλιας συμπεριφοράς), έτσι ώστε η δημογραφία να εναρμονίζεται τόσο με την κοινωνικοϊστορική εξέλιξη όσο και με την οικονομική δυναμική.